

Andrzej Gąsowski¹

Instytut Politologii Wydziału nauk Historycznych i Społecznych,
Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

Wspólna Polityka Rolna – czy faktycznie?

Common Agricultural Policy, is it?

Synopsis. Podjęto próbę analizy Wspólnej Polityki Rolnej PR na dwóch poziomach:

- realizacji celów tejże polityki zapisanej w Traktatach Rzymskich,
- analizy trzech słów tworzących nazwę tej polityki, a więc – Wspólna, Polityka, Rolna; pod kątem ich adekwatności z faktami.

Słowa kluczowe: Wspólna Polityka Rolna, Traktaty Rzymskie, bezpieczeństwo żywnościowe, nauka, rolnictwo, niezrealizowane cele WPR

Abstract. Paper was focused on the analysis of the Common Agricultural Policy at two levels:

1. Implementation of this policy objectives enshrined in the Treaties of Rome;
2. Analyses of three words forming the name of the policy: Common, Agricultural, Policy, Rural; in terms of their relevance to the facts.

Key words: Common Agricultural Policy, Treaties of Rome, agriculture, food security, research, CAP unrealized goals.

Wstęp

Obchodzona w 2012 roku 50 rocznica utworzenia Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) zbiegająca się jednocześnie z dyskusją nad zasadami WPR na kolejny okres 2014-2020; stała się okazją do wielu publikacji w tym także o charakterze naukowym. W dyskursie o Wspólnej Polityce Rolnej podkreślano, że jest to najstarsza ze wspólnotowych polityk, której celem jest zapewnienie produkcji żywności w Europie po cenach przystępnych dla obywateli przy jednoczesnym zapewnieniu odpowiedniego poziomu dochodów rolników. Wewnętrzną sprzeczność zawartą w tym założeniu próbuje się rozwiązać poprzez subsydiowanie farmerów z centralnego budżetu unijnego. Dopłaty mają na celu zrekompensowanie niższych dochodów rolników uzyskiwanych ze sprzedaży produktów rolnych po cenach czasami niepokrywających pełnych kosztów ich produkcji. Dyskusje prowadzone na temat Wspólnej Polityki Rolnej dotyczą najczęściej zasadności i wysokości dopłat do produkcji rolnej czy warunków, które muszą spełniać rolnicy, aby takie wsparcie uzyskać. Panuje powszechne przekonanie, że farmerzy są tą grupą, która czerpie korzyści z istnienia Wspólnej Polityki Rolnej często kosztem innych grup zawodowych i społecznych, które takowego wsparcia budżetowego nie mają. W tym kontekście zastanawiające jest, że co pewien czas rolnicy protestują przeciwko pogarszającym się warunkom produkcji rolnej. Protesty te jak np. wspólny protest farmerów belgijskich, francuskich holenderskich, niemieckich przeciwko spadkowi opłacalności produkcji mleka

¹ dr nauk politycznych, dr hab. nauk rolniczych, e-mail: agasowski@poczta.onet.pl

w latach 2009-2010 bywały często bardzo gwałtowne. Te powszechne protesty producentów mleka wydawać się mogą szczególnie zastanawiające jeśli weźmie się pod uwagę następujące fakty związane ze Wspólną Polityką Rolną. Po pierwsze Wspólna Polityka jest najstarszą polityką wspólnotową. Po drugie na jej cel przeznaczane były dotychczas największe sumy w budżecie wspólnotowym. Po trzecie WPR jest jedną z najbardziej obudowanych regulacjami prawnymi i finansowymi polityką, które to decyzje zostały wypracowane w celu zapewnienia stabilnych, akceptowalnych społecznie dochodów rolników. Wśród licznych uregulowań WPR te dotyczące sektora mlecznego są jednymi z najbardziej rozbudowanych – wystarczy wymienić tu chociażby kwoty mleczne czy wymogi weterynaryjne, które rolnicy produkujący mleko muszą spełnić. Także rolnicy zajmujący się produkcją mleka należą do jednych z najlepiej wykształconych i przygotowanych do prowadzenia tak skomplikowanej gałęzi produkcji jaką jest chów bydła mlecznego. Okazało się więc, że ta najstarsza polityka wspólnotowa wsparta największymi środkami budżetowymi i obudowana gąszczem regulacji mającej zapewnić stabilne warunki ważnej ekonomicznie i społecznie ważnej zarówno ekonomicznie jak i społecznie gałęzi jaką jest produkcja mleka zawiodła całkowicie unijnych rolników w krytycznym momencie wystąpienia światowego kryzysu cenowego produktów rolnych lat 2008/2009. Mleko – które było symbolem błogosławieństwa w czasach biblijnych (kraj mlekiem i miodem płynący, który obiecał Bóg narodowi wybranemu) stało się przekleństwem w czasach unijnych dla znających swój fach unijnych producentów mleka zmuszając ich do gwałtownych protestów na ulicach Brukseli.

Namysł nad tym paradoksem skłonił autora tej analizy do krytycznego przyjrzenia się istocie Wspólnej Polityki Rolnej. Postawiona została hipoteza, że wbrew dominującej opinii o korzystnym oddziaływaniu Wspólnej Polityki Rolnej, jest ona w wielu przypadkach szkodliwa dla formalnych jej beneficjentów – czyli rolników. Analiza ta została przeprowadzona głównie na bazie informacji w większości publikowanych przez Komisję i powszechnie dostępnych, oraz prac naukowców zajmujących się tą problematyką. Podjęta została próba oddzielenia faktów od elementów pijarowskich czasami towarzyszących niektórym publikacjom, szczególnie tym przeznaczonym dla szerszych grup odbiorców. W pracy poddano analizie odpowiednie zapisy dotyczące WPR zawarte w Traktatach Rzymskich oraz kolejnych dokumentach, w których określono szczegółowo cele WPR i narzędzia służące do jej implementacji. Skoncentrowano się jednak przede wszystkim na materiałach przedstawiających efekty WPR po 50 latach jej realizacji wytworzonych głównie przez instytucje unijne.

Celem pracy jest podjęcie próby krytycznej analizy WPR na dwóch poziomach:

1. Realizacji zapisów Traktatów Rzymskich dotyczących celów Wspólnej Polityki Rolnej.
2. Analizy trzech słów tworzących nazwę tej polityki, a więc – Wspólna, Polityka, Rolna; pod kątem ich adekwatności z faktami.

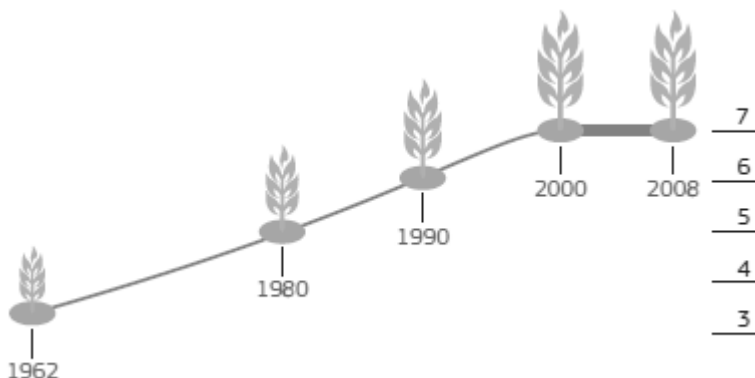
Realizacja zapisanych w Traktatach Rzymskich podstawowych założeń Wspólnej Polityki Rolnej

Zgodnie z treścią artykułu 39 Traktatu o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej przeniesionego z Traktatów Rzymskich – celami Wspólnej Polityki Rolnej są:

- a) zwiększenie wydajności rolnictwa przez wspieranie postępu technicznego, racjonalny rozwój produkcji rolnej, jak również optymalne wykorzystanie czynników produkcji, zwłaszcza siły roboczej;
 - b) zapewnienie w ten sposób odpowiedniego poziomu życia ludności wiejskiej, zwłaszcza przez podniesienie indywidualnego dochodu osób pracujących w rolnictwie;
 - c) stabilizacja rynków;
 - d) zagwarantowanie bezpieczeństwa dostaw;
 - e) zapewnienie rozsądnych cen w dostawach dla konsumentów [Wersje...2008]
- Poniżej podjęto próbę oceny realizacji powyższych celów WPR zawartych w założycielskich Traktatach Wspólnot Europejskich:

Zwiększenie wydajności rolnictwa przez wspieranie postępu technicznego

Na podstawie oficjalnych danych DG Agri przyjrzyjmy się, jedynie realizacji pierwszego (ze względów na ograniczenia edytorskie), ale zasadniczego elementu celu wymienionego w podpunkcie a – czyli wspieraniu postępu technicznego. Nie można negować faktu, że kraje UE zajmowały dotychczas w świecie przodującą pozycję jeśli chodzi o rozwój technologiczny, w tym także w sektorze rolnym. Jednakże UE traci obecnie czołową pozycję w zakresie postępu dziedzinie badań naukowych i innowacyjności [Gąsowski 2009]. Również w sektorze rolnym występuje wyraźnie zjawisko utraty osłabienia efektywności badań w rolnictwie i ich wdrożeń w praktyce. Syntetycznym tego wyrazem jest wykres obrazujący wzrost plonów pszenicy w sześciu najbardziej rozwiniętych krajach unijnych w latach 1962-2008. Wzrost plonów jest bowiem wynikiem zarówno postępu hodowlanego jak i postępu w technologiach uprawy oraz ich implementacji w praktyce rolniczej.

Rys. 1. Wzrost wydajności rolnictwa: plony pszenicy w sześciu krajach założycielskich UE (t/ha)

Fig. 1. Wheat Yields in the Original Six Member States (t/ha).

Źródło: Partnerstwo między Europą a rolnikami, Unia Europejska, Luksemburg 2013, strona 11.

Wyraźnie widoczny jest na załączonym rysunku efekt stagnacji plonów tej najważniejszej rośliny uprawnej w UE w ostatnim analizowanym okresie lat 2000-2008. Stoi to w jaskrawej sprzeczności z pierwszym spośród założeń WPR – czyli dążeniu do zwiększenia wydajności rolnictwa. Przyczyny tej stagnacji plonów są wielorakie – od zmniejszenia nakładów na badania naukowe w sektorze rolnym, aż po wycofanie się w większości krajach unijnych instytucji rządowych z hodowli roślin i programów upowszechniania wdrożeń w rolnictwie. Przykład ten został przytoczony, ponieważ według oficjalnej publikacji unijnej miał on świadczyć o osiągnięciach naukowych w rolnictwie, co jak wykazano niekoniecznie pokrywa się z podanymi przez służby Komisji danymi. Analiza zmian konkurencyjności unijnych rolników wymaga obszerniejszego, ale jednocześnie krytycznego opracowania. W obecnej perspektywie finansowej szanse na odzyskanie przodującej roli UE w dziedzinie badań i wdrożeń w rolnictwie nie są zbyt obiecujące. Składają się na to co najmniej dwa czynniki. Deklarowany przez Komisję wzrost wydatków na badania naukowe w rolnictwie unijnym, jest przykładem „kreatywnej” księgowości. Suma 4,5 miliardów euro zaksięgowane jako wydatki na badania naukowe w ramach DG ds. Rolnictwa i Rozwoju Wsi i w DG ds. Nauki i Innowacji. W ramach 80 mld euro proponowanych przez Komisję na Badania i Innowacje przewidziane „...*jest wspieranie badań naukowych i innowacyjności w sektorze rolnictwa, z towarzyszącymi temu odpowiednimi działaniami edukacyjnymi i innymi programami UE, w tym programami z zakresu bezpieczeństwa* (Porównaj informacje zawarte w dokumencie „Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów z dnia 29 czerwca 2011 r. – Budżet z perspektywy „Europy 2020” [KOM(2011)500] wersja ostateczna” na stronach 7, 40, 42).

Kolejną przyczyną wydaje się być niechęć unijnych decydentów politycznych do umożliwienia korzystania przez rolników w produkcji rolnej z najnowszych osiągnięć inżynierii genetycznej. Dobitym przykładem jest decyzja podjęta w 2012 roku przez firmę BASF zaprzestaniu prac nad GMO w Europie i przeniesieniu centrum prac nad GMO z Limburgerhof w Niemczech do Raleigh w Północnej Karolinie, USA i zamknięciu dwóch innych ośrodków w Niemczech i Szwecji. Decyzję BASF o zaprzestaniu w UE prac nad GMO podjęto m.in. w związku z legislacją unijną utrudniającą wykorzystanie w praktyce osiągnięć prac hodowlanych przy zastosowaniu technologii inżynierii genetycznej. Także w wielu innych dziedzinach produkcji rolnej w efekcie wprowadzanych ograniczeń dotyczących ochrony roślin i zwierząt, wymagań związanych z dobrotanem zwierząt a także restrykcji o charakterze ochrony środowiska, wykorzystania najnowszych technik w hodowli roślin i zwierząt występuje utrata przodującej pozycji UE w badaniach naukowych i co za tym idzie konkurencyjności unijnych rolników. Innym dobitnym potwierdzeniem tej tezy jest rezolucja Parlamentu Europejskiego z 2009 roku, której punkt 24 zacytuje w całości „...*wyraża zaniepokojenie faktem, że projekty unijnego prawodawstwa (na przykład dotyczącego środków ochrony roślin) mogą mieć tragiczne skutki poprzez ograniczenie dostępnych dla rolników narzędzi maksymalizacji plonów i w efekcie mogą doprowadzić do drastycznego obniżenia wydajności gospodarstw UE; wzywa do przeprowadzenia szczegółowej oceny wpływu, zwłaszcza wpływu na bezpieczeństwo żywnościowe, wszystkich projektów aktów prawnych;*” [Rezolucja Parlamentu... 2009].

Jak wynika z przytoczonych powyżej kilku przykładów rolnicy zmuszeni są do wydatkowania znacznego wysiłku na przestrzeganie rozlicznych i bardzo szczegółowych

przepisów, a nie na sam proces produkcji umożliwiający utrzymanie konkurencyjności w wymiarze globalnym.

Zapewnienie w ten sposób odpowiedniego poziomu życia ludności wiejskiej, zwłaszcza przez podniesienie indywidualnego dochodu osób pracujących w rolnictwie

Jednym z podstawowych celów Wspólnej Polityki Rolnej leżącej u jej podstaw było jak to wynika z artykułu 39 TFUE - zapewnienie stabilnych i akceptowalnego społecznie poziomu dochodów farmerom wspólnotowym. Uzyskanie osiągnięcia tego celu w warunkach wspólnego rynku starano się uzyskać stosując różnorodne instrumentarium. Najważniejszymi z nich wydają się być:

- α/ odpowiednia ochrona własnych producentów,
- β/ dofinansowanie produkcji rolnej i samych rolników przy zastosowaniu różnorodnych narzędzi finansowych w ramach wspólnotowego budżetu.

Ad α. Najprostszym instrumentarium ochrony własnej produkcji jest ustanowienie odpowiednio wysokich stawek celnych. Ponieważ rolnictwo było wyłączone z pierwszych rund negocjacyjnych w ramach Układu Ogólnego w Sprawie Taryf Celnych i Handlu (GATT - General Agreement on Tariffs and Trade); Wspólnoty mogły w sposób prawie nieograniczony ustanawiać zaporowe stawki taryf celnych chroniących przed napływem konkurencyjnych cenowo produktów rolnych. Mechanizm ten został w kolejnych latach wysublimowany w postaci opłat wyrównawczych czyli w uproszczeniu mówiąc zmiennych w czasie opłat celnych jeszcze lepiej chroniących rodzimą produkcję przed napływem obcych produktów spożywczych przy jednoczesnym zapewnieniu konsumentom dostępu do względnie taniej i zróżnicowanej żywności. Przystąpienie UE do Światowej Organizacji Handlu (WTO – World Trade Organisation) oraz rokowania na temat liberalizacji handlu produktami rolnymi w ramach tzw rundy dauhańskiej wymusiły zmniejszenie poziomu ochrony celnej. UE zobowiązała się do skonsolidowania stawek celnych dla produktów rolnych i obniżenia ich poziomu z 26 %, do 17 %. Jedynie w przypadku 8 % pozycji taryfowych stawka celna przekracza 50 %. Tak wysokie stawki dotyczą istotnych dla UE produktów mlecznych, mięsa wołowego, zbóż i produktów na bazie zbóż, cukru oraz substancji słodzących. UE wprowadziła także w sumie 87 kwot, z których 37 odnosi się do „minimalnego dostępu”, a 44 do „bieżącego dostępu” [Massot 2014A]. Dodatkowo UE zobowiązała się do znaczącego ograniczenia subsydiowanego wywozu oraz zmniejszenia wsparcia wewnętrznego. Wyżej wymienione mechanizmy są obecnie zastępowane bardziej wyrafinowanymi instrumentami [Massot 2014B]. Ważnym instrumentem pośrednim wykorzystywanym w niektórych przypadkach do ochrony własnego rynku mogą być także wymogi fitosanitarne. Wymienić można także narzędzia związane z TRIPS (Porozumienia w sprawie handlowych aspektów praw własności intelektualnej) w zakresie ochrony oznaczeń geograficznych, czego najbardziej znanym przykładem jest zastrzeżenie nazwy szampan dla wina musującego produkowanego w Szampanii. Instrument ten odgrywa ważną rolę w bilateralnych negocjacjach handlowych z partnerami UE. Zagraniczni partnerzy unijni uskarżają się niejednokrotnie, że UE wykorzystuje standardy fitosanitarne i weterynaryjne do nieuzasadnionej ochrony własnej produkcji. Z kolei Parlament Europejski wzywa Komisję, aby w negocjacjach handlowych nie dopuszczała do nieuczciwej

konkurencji ze strony krajów, które nie stosują się do unijnych wymogów fitosanitarnych [Lyon 2010].

Ad β. Od stworzenia WPR w roku 1962 aż do ostatniej perspektywy budżetowej 2014-2020 roku nakłady na wydatki na rolnictwo wprawdzie zmniejszyły się z prawie 75% do około 40% budżetu unijnego, ale nadal stanowiły jego największy składnik [Greer 2013]. Należałoby więc oczekiwać, że beneficjenci tej polityki czyli przede wszystkim unijni farmerzy powinni odnieść wymierne korzyści. W założeniach WPR leżało bowiem zapewnienie farmerom godziwych dochodów. Fakty zaprzeczają jednak temu. Według danych Eurostatu - średnia dochodów z działalności gospodarczej w rolnictwie stanowi jedynie 40% wynagrodzenia ogółem w UE [Zrozumieć... 2013]. Ilość środków przeznaczanych na wsparcie rolników w efekcie prowadzonej od ponad 50 lat Wspólne Polityki Rolnej, która w znacznym stopniu ubezwłasnowolniła rolników, ma olbrzymie znaczenie dla funkcjonowania tej grupy zawodowej. Jednak w ostatnim okresie, ze względu na gwałtowne wahania cen artykułów rolnych w latach 2007/2008, płatności bezpośrednio stanowiły nawet w krajach o bardzo nowoczesnym sektorze rolnym ponad 60 proc. dochodu rolnego, np. w Szwecji, Irlandii czy Danii. Na bazie danych z systemu FADN za rok 2012 Alan Methews obliczył, że w przypadku Szwecji łączne subsydia stanowiły aż 236% dochodów tamtejszych rolników [Methews 2014]. Natomiast w cenach stałych nakłady na CAP z każdym rokiem w tymże budżecie maleją. W roku 2020 wydatki na CAP liczone w cenach stałych będą o 9,2% niższe niż w roku 2013 [Adinolfi i in. 2011]. Dane te wskazują, że w związku z obniżeniem wsparcia z budżetu WPR, sytuacja finansowa farmerów ulec może zasadniczemu pogorszeniu.

Jak wynika z cytowanych powyżej danych publikowanych przez Komisję Europejską przeciętne dochody rolników stanowią jedynie 40% dochodów uzyskiwanych przez pracowników w innych sektorach unijnej gospodarki. Potwierdzeniem tych danych jest niepokojący fakt starzenia się właścicieli unijnych gospodarstw rolnych. Młodzi ludzie wiedząc, że za ciężką pracę obarczoną ryzykiem związanym z wahaniami dochodów wywołanymi zarówno czynnikami przyrodniczymi jak i rynkowymi, których w ramach WPR nie udało się ograniczyć do akceptowalnego poziomu, coraz niechętniej decydują się na podjęcie pracy w rolnictwie. Wzrasta bowiem średni wiek rolników - aż 29,7% rolników stanowią osoby powyżej 65 roku życia, a więc w wieku emerytalnym. Ponad połowa rolników unijnych (53,2%) przekroczyła 55 lat. Jedynie 7,5% rolników stanowią młodzi ludzie poniżej 35 roku życia [Agriculture... 2015].

Stabilizacja rynków

Stabilizacja rynków rolnych stanowi jeden z głównych założeń WPR. Utworzono Specjalny Komitet ds. Rolnictwa na poziomie Unii Europejskiej oraz różnorodne grupy zarówno na poziomie unijnym jak i poszczególnych krajów odpowiedzialne za zapewnienie stabilizacji poszczególnych rynków rolnych [Pięćdziesiąt... 2010]. W budżecie unijnym wyodrębniono specjalne pozycje mające umożliwić realizację przyjętych założeń. Istnieje szereg opracowań dotyczących wpływu WPR na stabilność poszczególnych rynków. Jednakże jak wynika z przedstawionej na wstępie tej pracy załamanie jednego z najbardziej regulowanych – rynku mleka sugeruje, że należałoby podjąć krytyczną analizę stosowanych unijnych mechanizmów regulacyjnych w kontekście zachodzących procesów globalizacyjnych. Jest to szczególnie aktualne w związku z trwającymi negocjacjami

dotyczących Transatlantyckiego Partnerstwa w Dziedzinie Handlu i Inwestycji (Transatlantic Trade and Investment Partnership - TTIP) mimo przyjętego założenia o wyłączeniu rolnictwa z tych negocjacji. Rolnicy unijni zobowiązani pod sankcjami finansowymi do przestrzegania rozlicznych regulacji zostaną wystawieni na konkurencję ze strony farmerów amerykańskich, którzy nie będąc obciążeni tak licznymi restrykcyjnymi regulacjami są wręcz zachęceni przez rząd USA do korzystania z najnowszych osiągnięć nauki.

Zagwarantowanie bezpieczeństwa dostaw

Bezpieczeństwo dostaw artykułów rolnych można zapewnić dzięki odpowiedniemu poziomowi produkcji rolnej ale także wymianie międzynarodowej. Pod tym względem bezpieczeństwo dostaw w poszczególnych fazach WPR było realizowane w odmienny sposób. Jednym bowiem z zasadniczych celów utworzenia WPR było bowiem zapewnienie samowystarczalności żywnościowej, aby nie powtórzyły się okresy głodu z czasów II wojny Światowej. W pierwszych etapach WPR lat 70. i 80. XX wieku dzięki gwarancji odpowiednich cen na produkty rolne uzyskano nie tylko samowystarczalność żywnościową krajów Wspólnot Europejskich, ale wystąpiły także znaczące nadwyżki produktów rolnych [European... 2012]. Po utworzeniu Światowej Organizacji Handlu, Unia Europejska, która jako organizacja jest jej członkiem; zmuszona była do ograniczenia różnorodnego poprzednio wsparcia wewnętrznego powodującego zakłócenia w handlu (kategoria burszynowa + kategoria niebieska + klauzula „de minimis”, kategoria zielona) oraz umożliwienia dostępu do rynków (produkty wrażliwe, produkty szczególne, specjalne klauzule ochronne) [Massot 2014B]. W wyniku wprowadzonych w ramach WPR zmian UE stała się ze znaczącego eksportera netto od początku XX wieku importerskim netto artykułów rolnych. Bilans handlowy artykułami rolnymi i spożywczymi przyjął od roku 2009 wartości dodatnie dla UE [Agricultural ...2013]. Przy aktualnie istniejącym pozytywnym bilansie handlowym artykułami rolnymi duże zaniepokojenie musi budzić znacząca zależność UE od importu białka roślinnego. Ponad 70% pasz białkowych używanych przez unijnych rolników pochodzi z importu [Gąsowski 2012]. Stwarzać to może bardzo niekorzystną sytuację szczególnie dla zależnego od tego importu sektora produkcji zwierzęcej w przypadku przerwania tego importu. Takie czasowe odcięcie importu soi wynikające z nadmiernie restrykcyjnych przepisów unijnych miało już miejsce powodując duże perturbacje w duńskim i holenderskim sektorach produkcji zwierzęcej [Fischer Boel 2009].

Zapewnienie rozsądnych cen w dostawach dla konsumentów

Zapewnienie rozsądnych cen w dostawach dla konsumentów jest jednym z niezaprzeczalnych osiągnięć WPR. Jednakże jak wynika z przeprowadzonej na zlecenie Komisji ankiety wielu konsumentów unijnych nie dostrzega zależności między subsydiowaniem produkcji rolnej w ramach WPR a niskimi cenami produktów rolnych w sklepach [Europeans... 2002]. Przeciętnie obywatele UE wydają na żywność około 20% swoich dochodów. Sytuacja w poszczególnych krajach jest pod tym względem bardzo zróżnicowana. W 2011 r. ubóstwem lub wykluczeniem społecznym była zagrożona niemal jedna czwarta ludności zamieszkałej w Unii (119,82 mln), czyli o blisko 4 mln więcej niż

w poprzednim roku. Ludzi tych nie stać nawet przy relatywnie taniej żywności w UE na zakup odpowiednich do potrzeb żywnościowych artykułów spożywczych. Na pomoc dla najbardziej potrzebującej części ludności, w tym głównie o charakterze pomocy żywnościowej, w skali UE zarezerwowanych zostało w budżecie na okres 2014-2020 – 3,4 miliardów euro [Rozporządzenie ...2014].

Po tej syntetycznej ocenie stopnia realizacji zapisanych w Traktatach Rzymskich podstawowych założeń Wspólnej Polityki Rolnej; podjęta zostanie analiza trzech słów tworzących nazwę tej polityki, a więc – Wspólna, Polityka, Rolna.

Wspólna

Nasuują się podstawowe problemy z uznaniem WPR za politykę wspólną dla całej UE. Jest ona wprawdzie wspólnie ustalana na szczeblu centralnym zgodnie z regułami procesu decyzyjnego w Unii Europejskiej [Proces 2011], natomiast chociażby tylko w wymiarze implementacji w poszczególnych krajach unijnych jest ona bardzo zróżnicowana. Pierwszy poziom zróżnicowania dotyczy zróżnicowania między „starymi” a „nowymi” krajami unijnymi, w tym m.in. różnice tak zwanych okresów referencyjnych. W obrębie tylko „starych” krajów UE w efekcie zastosowania różnych kryteriów wsparcia jeden rolnik może otrzymywać pomoc w wysokości 50 euro za hektar, a jego sąsiad – 1000 euro za hektar przy działce posiadającej dokładnie te same właściwości agronomiczne [Wspólna 2013]. Ma to znaczący wpływ na utrzymujące się, a nawet powiększające różnice w wartości ziemi w poszczególnych krajach [Ciaian i in. 2014]. Tylko w przypadku systemu płatności jednolitych G. Lyon – wiceprzewodniczący Komisji Rolnictwa i Rozwoju Wsi Parlamentu Europejskiego, wyróżnił osiem rozwiązań stosowanych w krajach unijnych [Lyon 2010]. Równie duże zróżnicowanie między poszczególnymi krajami, a nawet regionami w obrębie krajów unijnych występują we wdrażaniu i finansowaniu różnych sektorów rolnictwa. Jest to szczególnie istotne dla poszczególnych farmerów - wielkość wsparcia finansowego dla rolnictwa z centralnego budżetu unijnego jest nadal bardzo zróżnicowana. Różnice wyniosły w 2013 roku od 95 euro/ha, które otrzymali rolnicy łotewscy do 457 euro/ha w Holandii kraju o najnowocześniejszym rolnictwie (pominąć można przy tej analizie Malte, gdzie dopłata/ha wynosi 696 euro/ha) [Matthews 2015B]. Zadeklarowane zmniejszenie poziomu różnic w dopłatach do końca 2020 roku ma zmniejszyć się. Jednakże nadal między najbardziej wspieranymi farmerami (holenderscy – 418 euro/ha, maltańscy – 672 euro/ha), a łotewskimi (159 euro/ha) pozostaną ponad dwukrotne różnice w wysokości dopłat bezpośrednich.

Polityka

Rolnictwo traktowane jest współcześnie jako specjalny sektor gospodarki wymagający wsparcia i ochrony ze strony państwa. Dowodem może być chociażby wyłączenie rolnictwa z pierwszych rund GATT. Także obecnie w ramach dauhąńskiej rundy negocjacji WTO dyskusje dotyczące poziomu i sposobów wsparcia dla sektora rolnego stanowią najpoważniejszy problem. Nawet kraje z Grupy Cairns deklarujące się za zniesieniem wsparcia państwa dla sektora rolnego w rzeczywistości korzystają z bardziej wysublimowanych metod wsparcia rządowego [Massot 2014 B]. Najbardziej znaczącym

przykładem skutecznej realizacji sensownej polityki rolnej wydaje się być jest Brazylia, która w ciągu 50 lat z importera stała się znaczącym światowym producentem i eksporterem surowców rolnych [Cremaq 2010]. Także najludniejszy kraj świata – Chiny dzięki konsekwentnie prowadzonej polityce wspierania rolnictwa dążą nie tylko do osiągnięcia samowystarczalności żywnościowej ale także wniesienia wkładu do zwiększenia poziomu bezpieczeństwa żywnościowego w skali globalnej [Zhang i in. 2010]. Natomiast kraje Afryki Subsaharyjskiej, które z eksportera netto produktów rolnych w latach 60. XX wieku stały się ich importerami mogą być przykładem negatywnych efektów decyzji politycznych dotyczących tego sektora [Gąsowski 2013]. Wspólnota Wpólna Polityka Rolna w dwu pierwszych dekadach jej funkcjonowania umożliwiła osiągnięcie nie tylko samowystarczalności żywnościowej, ale zapewniła UE pozycję jednego z czołowych eksporterów produktów rolnych. WPR ulegała różnorodnym zmianom. Podejmowano kilkakrotnie zmiany polityki rolnej wynikały nie tylko ze zmian zachodzących w światowym otoczeniu, ale przede wszystkim powodowane były zmianami priorytetów WE/UE w zakresie rolnictwa [Wspólna 2012]. Przy kolejnych zmianach niejednokrotnie wprowadzano regulacje negujące poprzednio podjęte decyzje. Po okresie bezwzględnej wspierania wzrostu produkcji w wyniku podjętych decyzji politycznych miało miejsce wymuszone wyhamowanie produkcji rolnej. Przy czym ostatnie reformy WPR nałożyły się na okres narastającego zagrożenia bezpieczeństwa żywnościowego w skali globalnej związanego gwałtownym wzrostem cen żywności w latach 2007/8. Instytucje unijne ze względu na złożoność procesu podejmowania decyzji są podatne na działania grup lobbystycznych [Gąsowski 2014]. Można odnieść wrażenie, że na najwyższym szczeblu decyzji politycznych czyli na poziomie Rady Europejskiej problematyka rolnictwa i bezpieczeństwa żywnościowego zostały w znacznym stopniu zlekceważone. Wyjaśnieniem takiego podejścia szefów państw Wspólnoty może być w występującym od początku XX wieku w skali globalnej trend zmniejszenia cen produktów rolnych (z wyjątkami w okresie obu wojen światowych i kryzysów finansowych) [Global...2009]. Gwałtowny wzrost cen żywności w latach 2007-8 spowodował, że na wniosek prezydenta Sarkozygo Unia podjęła piarowsko może znaczącą, ale w praktyce o wątpliwej wartości decyzję o wyasygnowaniu 1 miliarda euro na jak to określono program nowego instrumentu szybkiego reagowania na gwałtownie rosnące ceny żywności. Zanim odpowiednie unijne ciała ustawodawcze zatwierdziły tę decyzję Rady Europejskiej; ceny żywności na rynkach światowych spadły i koniecznym była zmiana nazwy programu na „Instrument Żywnościowy”. Oczywiście program ten został też uznany za bardzo istotnym wsparciem UE dla rolnictwa krajów rozwijających się. Jednakże fakt, że znaczna ilość środków unijnych w ramach tego programu zostało przekazanych na finansowanie programów realizowanych przez Bank Światowy czy organizacje Narodów Zjednoczonych takie jak FAO, UNICEF, UNRWA, WFP; stawia pod znakiem zapytania trafność takich decyzji politycznych [Draft. Communities ... 2009, Sprawozdanie... 2013]. Kolejne politycznie warunkowane reformy WPR w praktyce doprowadziły do ograniczania produkcji rolnej, a przez to osłabienia poziomu bezpieczeństwa żywnościowego obywateli UE. Jako przykład uzasadniający tę tezę może świadczyć olbrzymia zależność produkcji zwierzęcej w UE od importu pasz białkowych. W niestabilnej sytuacji politycznej współczesnego świata tego typu głęboka zależność może być wręcz niebezpieczna.

Rolna

W pierwszym okresie istnienia WPR zasługiwała ona rzeczywiście na miano rolnej jako ukierunkowana głównie na zapewnienie odpowiedniego poziomu produkcji rolnej. Kolejne reformy WPR nakładały na rolników coraz to nowe zadania niekoniecznie dotyczące bezpośrednio produkcji rolnej. Ze względów ograniczeń redakcyjnych nie jest możliwym prześledzenie całego procesu. Jednakże ostatnia reforma WPR 2014-2020 jest przykładem na to, że unijni rolnicy zobowiązani zostali do wypełniania różnorodnych innych poza samą produkcją rolną, w tym działania związane np. z utrzymaniem różnorodności biologicznej. Dobitym przykładem na odejście od priorytetu jakim powinno być rolnictwo w ramach tej polityki jest nałożenie na rolników obowiązku zachowania 5 proc., a następnie 7 proc. obszarów proekologicznych począwszy od 2018 r. lub środków uznanych za co najmniej równoważne pod względem korzyści dla środowiska naturalnego (a niekoniecznie dla samego rolnictwa).

Ilość środków przeznaczanych na wsparcie rolników w efekcie prowadzonej od ponad 50 lat Wspólnej Polityki Rolnej, która w znacznym stopniu ubezwłasnowolniła rolników, ma olbrzymie znaczenie dla funkcjonowania tej grupy zawodowej. Jednak w ostatnim okresie, ze względu na gwałtowne wahania cen artykułów rolnych w latach 2008/2009, płatności bezpośrednie stanowiły nawet w krajach o bardzo nowoczesnym sektorze rolnym ponad 60 proc. dochodu rolnego, np. w Szwecji, Irlandii czy Danii [Wspólna...2013]. Na bazie danych z systemu FADN za rok 2012 Alan Methews obliczył, że w przypadku Szwecji łączne subsydia stanowiły aż 236% dochodów tamtejszych rolników [Methews 2014]. Te dane wskazują, że w związku z obniżeniem wsparcia z budżetu WPR, sytuacja finansowa farmerów uleg może zasadniczemu pogorszeniu.

Niewiele też wspólnego z prowadzeniem gospodarstwa rolnego, a wręcz utrudniające pracę rolnikom są wymagania o charakterze administracyjno-biurokratycznym. Mimo zapewnień o redukcji pracy papierkowej po kolejnych reformach WPR obciążenie administracyjne na wszystkich poziomach realizacji WPR aż do gospodarstwa rolnego wzrasta. Średnie koszty administracyjne w przeliczeniu na rolnika wahały się w 2006 r. pomiędzy 110 EUR we Włoszech i 1 300 EUR w Niemczech. Łączne koszty administracyjne stanowią od 3,0 do 9,3 % łącznych płatności WPR otrzymanych przez pięć badanych krajów [Badania ...2007]. W badaniach tych nie uwzględnienia kosztów sektora publicznego czyli kosztów obsługi administracyjnej realizacji WPR związanych z publicznym zarządzaniem systemem jak i odnoszących się do pomocy udzielanej rolnikom w zakresie działań związanych z WPR. Potwierdzeniem nadmiernego rozrostu biurokracji związanej z kolejnymi zmianami WPR jest konstatacja PE, który „wyraża ubolewanie z powodu niepełnej realizacji celów reformy z 2003 r. związanych z zapewnieniem wyższych cen rynkowych i ograniczeniem biurokracji dotyczącej rolników” [Rezolucja...2009].

Jeszcze bardziej dobitnym przykładem przerostu biurokracji unijnej, której mimo protestów rolników i decyzji politycznych państw nie udało się zmniejszyć jest niepowodzenie reformy WPR z 2008 r. tzw. Health Check [Rolnictwo... 2008]. Mimo, że w ramach tej reformy miano zredukować liczbę przepisów związanych z WPR; nie udało się zmniejszyć obciążenia o charakterze administracyjnym nakładanym na rolników. Już sama nazwa tego rozporządzenia - ROZPORZĄDZENIE RADY (WE) NR 72/2009 z dnia 19 stycznia 2009 r. w sprawie zmian we wspólnej polityce rolnej poprzez zmianę rozporządzeń (WE) nr 247/2006, (WE) nr 320/2006, (WE) nr 1405/2006, (WE) nr

1234/2007, (WE) nr 3/2008 oraz (WE) nr 479/2008 i uchylające rozporządzenia (EWG) nr 1883/78, (EWG) nr 1254/89, (EWG) nr 2247/89, (EWG) nr 2055/93, (WE) nr 1868/94, (WE) nr 2596/97, (WE) nr 1182/2005 i (WE) nr 315/2007, dawać może rozeznanie co do wartości deklaracji o zmniejszeniu liczby regulacji. Jeszcze gorsze perspektywy zmniejszenia biurokracji związanej z realizacją WPR w latach 2014-2020; wynikają z rozlicznych obowiązków nakładanych na rolników wynikających z dodatkowych wymogów z zakresu ochrony środowiska, dobrostanu zwierząt, zapobieganiu zmian klimatycznych itd. [Przewodnik... 2014]. Wyraźne wynaturzenia – przerost administracyjnych wymagań w stosunku do rolników, niewystępujący w przypadku realizacji polityk rolnych w innych regionach świata można wyjaśnić specyfiką funkcjonowania instytucji unijnych, w których pracuje tylko na szczeblu centralnym ponad 50 tysięcy osób. Dodatkowym czynnikiem wyjaśniającym niezyciowość niektórych wymagań wpisanych w regulacje prawne WPR może być brak ludzi z wykształceniem i bezpośrednią praktyką w rolnictwie pracujących w DG Agri, co może warto byłoby przeanalizować. Wynikać o może z systemu awansowania urzędników obowiązującym w instytucjach unijnych. Jeden z komisarzy M. Fischer-Boel, sama bezpośrednio związana z rolnictwem, planowała nawet wprowadzenie obowiązku odbywania praktyk przez pracowników dyrekcji rolnej bezpośrednio na farmach w ramach projektu „Harvest”, ale skończyło się to tylko na planach. Pozycja samych rolników w tym zrzeszonych w Copacogeca okazuje się jak wynika to z kolejnych reform WPR zbyt słaba dla zapewnienia unijnym rolnikom realizacji ich podstawowej funkcji.

Podsumowanie

Jak wynika z przedstawionej analizy – cele Wspólnej Polityki wyznaczone w Traktatach Rzymskich, a później powtarzane aż do Traktatu Lizbońskiego, nie zostały zrealizowane w całości mimo, że WPR jest najstarszą z polityk Wspólnotowych, na której realizację przeznaczano największe sumy z budżetu Wspólnotowego. Realizacja jednego z zasadniczych celów WPR, warunkującego jego społeczną akceptację, czyli zapewnienie obywatelom Wspólnoty dostępności do względnie taniej żywności został spełniony. Jednakże kolejne reformy WPR prowadzące do ograniczania wielkości produkcji rolnej powodują, że istnieje realne niebezpieczeństwo, że przy gwałtownym wzroście populacji w skali globalnej oraz załamaniach istniejącego dotychczas porządku światowego, zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego dla obywateli unijnych może być poważnie zagrożone.

Natomiast jednoznacznie negatywnie, jak wynika to zresztą z danych unijnych, należy ocenić realizację innego z celów Traktatowych – zapewnienie właściwego poziomu dochodów rolników wspólnotowych. Trudno bowiem uznać sytuację za zadawalającą, gdy dochód w rolnictwie stanowi jedynie 40% dochodów ludzi zatrudnionych w innych sektorach. Efektem tego jest starzenie się farmerów unijnych. Wprowadzenie w ramach nowej perspektywy finansowej 2014-2020 specjalnego funduszu, który ma przyczynić się do zwiększenia zainteresowania gospodarowaniem na roli młodych ludzi według autora analizy wydaje się być niewystarczające. Potwierdzenie bądź zanegowanie tej hipotezy wymaga jednak dodatkowych analiz, a najlepszym sprawdzianem będą efekty końcowe tego programu.

W kolejnej części pracy - analizie słów składających się na termin Wspólna Polityka Rolna wykazano, że w dużym stopniu nie odzwierciedlają one rzeczywistości.

WPR w coraz mniejszym stopniu jest jednolitą – wspólnotową, a w coraz większym zarówno na poziomie przygotowania jak i jej implementacji ma wymiar polityk odzwierciedlających interesy poszczególnych krajów UE. Polityka ta ulegała przekształceniom, które w coraz większym stopniu wpływały na ograniczanie potencjału produkcji rolnej. W jeszcze większym stopniu można kwestionować zasadność utrzymania nazwy rolna ponieważ nakłada ona na unijnych rolników coraz to nowe wymagania nie związane z samą produkcją rolną. Co gorsza wzrost wymagać w ramach kolejnych modyfikacji WPR wiąże się ze zmniejszaniem unijnego wsparcia budżetowego. Parlament Europejski z zaniepokojeniem potwierdził zmniejszenie produkcji rolnej w ciągu ostatnich 25 lat w wyniku wprowadzania różnorodnych reform WPR. Spowodowało to do rosnącego uzależnienia od żywności przywożonej spoza UE wytwarzanej niezgodnie z unijnymi normami co stwarza nierówne warunki konkurencji dla produktów rolnych UE

Autor analizy uważa, że najgorszym efektem Wspólnej Polityki Rolnej jest pozbawienie unijnych rolników samodzielności.

Pozbawienie samodzielności farmerów unijnych wynika z istniejących mechanizmów w efekcie których dochody rolników stanowią mniej niż połowę dochodów osób pracujących w innych sektorach gospodarki unijnej. Powoduje to, że zmuszeni są oni korzystać z różnego rodzaju subsydiów unijnych, z których korzystanie nakłada na farmerów obowiązek podporządkowania się rozlicznym regulacjom o charakterze administracyjnym. Mechanizm ten w coraz większym stopniu ubezwłasnowalnia rolników uzależniając ich od decyzji podejmowanych przez grupy często nie mające właściwego rozeznania w problematyce, a ulegające wpływom silnych grup lobbystycznych.

Ubezwłasnowolnienie unijnych farmerów w ramach kolejnych, niejednokrotnie wewnętrznie sprzecznych reform Wspólnej Polityki Rolnej może okazać się szczególnie niebezpieczne w warunkach globalnego zagrożenia bezpieczeństwa żywnościowego.

Literatura

- Adinolfi F., Little J., Massot A. [2011]: The CAP in the Multiannual Financial Framework 2014/2020, Brussels, European Parliament.
- Agriculture, forestry and fishery statistics 2014 edition [2015], Eurostat, European Union, ss. 25, 36.
- Agricultural Policy Perspectives, Member States factsheets [2013], European Union., DG Agriculture and Rural Development, Agricultural Policy Analysis and Perspectives Unit, ss.15.
- Badanie oceniające obciążenia administracyjne ponoszone przez gospodarstwa rolne w związku z WPR – streszczenie, DG AGRI [2007], październik 2007, s. 6.
- Budżet z perspektywy „Europy 2020” [2011]: Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów z dnia 29 czerwca 2011 r. – [KOM(2011)500] wersja ostateczna” ss. 7, 40, 42.
- Wersje skonsolidowane Traktatu o Unii Europejskiej i Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej, Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej, C115, t. 51, 9 maja 2008, ss. 62-63.
- Ciaian P., Kancs D. and Swinnen J. [2014]: The Impact of the 2013 Reform of the Common Agricultural Policy on Land Capitalization in the European Union, *Appl. Econ. Perspect. Pol.* 36 (4), ss. 643-673.
- Cookson C., Bryant Ch. and Chaffin J. [2012]: An end to GM crop research for Europe, *Financial Times*, January 17.
- Cremaq P. [2010]: Brazilian agriculture. The miracle of the cerrado. *The Economist* August.
- Draft. COMMISSION DECISION of [...] for implementing the facility for rapid response to soaring food prices in developing countries to be financed under Article 21 02 03 of the general budget of the European Communities in 2009 [2009], ss. 3-8.

- European farm policy down the years 1962-2012 [2012], European Union, Luxemburg 2012, s. 1.
- Europeans and the Common Agricultural Policy 2001 – 2002, EUROBAROMETRE 57.0, June 2002, ss. 31.
- Fischer Boel M. [2009]: GMOs: letting the voice of science to speak. Speech/09/474, w Risk or opportunity? Has Europe Got the balance right on GMOs? European Policy Centre, October 15.
- Gąsowski A. [2009]: Nauka polska na tle Unii Europejskiej pięć lat po akcesji. Roczniki Nauk Politycznych, Rocznik nr 11, Nr 12, Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, Pułtusk, ss. 135- 167.
- Gąsowski A. [2012]: Kształtowanie legislacji Unii Europejskiej na przykładzie problematyki GMO. Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie, Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej, nr 98, ss. 5-21.
- Gąsowski A. [2013]: Problem bezpieczeństwa żywnościowego w Afryce Subsaharyjskiej” [w:] Żukrowski (red.) „Konteksty bezpieczeństwa w Afryce”, Instytut Nauk Politycznych UWM w Olsztynie, 20-21.5.2013, s. 18.
- Gąsowski A. [2014]: Udział Polski we Współpracy Rozwojowej Unii Europejskiej, w materiałach pokonferencyjnych PAN „Dziesięć lat członkostwa Polski w Unii Europejskiej. Próba bilansu” - w druku.
- Global Economic Prospects [2009], World Bank s. 4.
- Greer A. [2013]: The Common Agricultural Policy and the EU budget: stasis or change?, European Journal of Government and Economics, Volume 2, Number 2, ss. 121-122.
- Lyon G. [2010]: Sprawozdanie w sprawie przyszłości wspólnej polityki rolnej po 2013 r., 2009/2236 (INI), 21.6.2010.
- Massot A. [2014A]: Porozumienie WTO w sprawie rolnictwa, 03/2014, [Tryb dostępu:] http://www.europarl.europa.eu/aboutparliament/pl/displayFtu.html?ftuId=FTU_5.2.8.html [Data odczytu: marzec 2015].
- Massot A. [2014B]: Runda dahuńska a rolnictwo, 03/2014, [Tryb dostępu:] http://www.europarl.europa.eu/aboutparliament/pl/displayFtu.html?ftuId=FTU_5.2.8.html [Data odczytu: marzec 2015].
- Matthews A. [2014 A]: The distribution of CAP payments by member state. [Tryb dostępu:] <http://capreform.eu/the-distribution-of-cap-payments-by-member-state/> [Data odczytu: marzec 2015].
- Mathews A. [2014 B]: FADN data highlights dependence of EU farms on subsidy payments, November 12, 2014, [Tryb dostępu:] <http://capreform.eu/fadn-data-highlights-dependence-of-eu-farms-on-subsidy-payments/> [Data odczytu: grudzień 2014].
- Pięćdziesiąt lat istnienia Specjalnego Komitetu ds. Rolnictwa, [2010], 13285/1/10 REV 1 PRESSE 233, Bruksela, 10 września 2010 r., ss. 2.
- Proces Decyzyjny w Unii Europejskiej. [2011], A.A. Ambroziak (red.), Warszawa 2011, stron 582.
- Przewodnik po Portalu PROW [2014] [Tryb dostępu:] http://enrd.ec.europa.eu/sites/enrd/files/assets/pdf/gateway/rural-development-gateway-user-guide_pl.pdf, [Data odczytu: marzec 2015].
- Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 13 stycznia 2009 r. w sprawie wspólnej polityki rolnej i światowego bezpieczeństwa żywnościowego (2008/2153(INI).
- ROZPORZĄDZENIE PARLAMENTU EUROPEJSKIEGO I RADY (UE) NR 223/2014 z dnia 11 marca 2014 r. w sprawie Europejskiego Funduszu Pomocy Najbardziej Potrzebującym, Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej L 72/1, 12.3.2014
- Rolnictwo: ocena funkcjonowania WPR pomoże rolnikom sprostać nowym wyzwaniom. [2008]: IP/08/1749 Bruksela, dnia 20 listopada 2008 r., stron 3.
- Sprawozdanie końcowe z wdrożenia instrumentu żywnościowego UE [COM (213) 194 final [2013] Brussels 11.4.2013, s. 8.
- Wersje skonsolidowane Traktatu o Unii Europejskiej i Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej [2008], Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej, C115, t. 51, 9 maja 2008, ss. 62-63.
- Wspólna polityka rolna. Partnerstwo Europy i rolników [2012]: Komisja Europejska, Luksemburg 2012, stron 16.
- Wspólna polityka rolna (WPR) i rolnictwo w Europie – najczęściej zadawane pytania.[2013]: European Commission - MEMO/13/631 28/06/2013.
- Zhengbin Z., Duan Z., Chen Z., Xu P., Li G. [2010]: Food security in China. The Past, Present and Future, Plant Omics Journal, 3 (6), ss. 183-189.
- Zrozumieć politykę Unii Europejskiej. Rolnictwo. Partnerstwo między Europą a rolnikami [2013], Luksemburg Urząd Publikacji Unii Europejskiej s. 8.